

20. Dîvânu Lugâti't-Türk'te karşıtlık ilkesine dayalı atasözleri

Yaşar TOKAY¹

APA: Tokay, Y. (2021). Dîvânu Lugâti't-Türk'te karşıtlık ilkesine dayalı atasözleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 386-402. DOI: 10.29000/rumelide.990136.

Öz

Dîvânu Lugâti't-Türk, yazıldığı döneme ışık tutan bir eser olması yanında Türk kültürünün geçmişte barındırdığı kimi özellikler hakkında bilgi vermesi açısından da eşsiz bir kaynaktır. Türk düşünce tarzının geçmişle ilgili bilgiler veren atasözleri, aynı zamanda geleceğin şekillenmesinde bir kültür aktarıcısı olarak önemli roller üstlenir. Türk dili tarihinde atasözleri söz konusu olduğunda akla gelen ilk kaynak eser, şüphesiz, Dîvânu Lugâti't-Türk'tür. Dîvânu Lugâti't-Türk, Türkçenin tarihî dönemlerindeki eserleri arasında üzerinde en çok çalışılmış eserlerin başında gelir. Eserin Türk dili ve edebiyatı, geniş manada, Türk kültürünün akla gelebilecek her alanıyla ilgili çeşitli bilgiler içermesi, yapılan çalışmaların ne kadar önemli olduğunu ortaya koyar. Son yıllarda modern dil bilimi teorileri ve anlayışları ışığında ortaya konan incelemelerde esere yeni bakış açıları kazandırılmıştır. Bu çalışmada, dil bilimsel veriler ışığında eserde geçen 49 atasözü karşıtlık ilkesi doğrultusunda ele alınmaya çalışılmıştır. Karşıtlık ilkesine bağlı olarak kurgulanan bu atasözleri *Gerçekçi (Kurallı-canonical)* ve *Metaforik (Kuralsız-non-canonical)* başlıkları altında ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre Dîvânu Lugâti't-Türk'teki toplam atasözünün %18,7'si karşıtlık ilkesiyle bağlantılıdır, dolayısıyla eserdeki atasözlerinin yaklaşık beşte biri karşıtlık gösteren sözcük çiftleriyle oluşturulmuştur. Dîvânu Lugâti't-Türk'te karşıtlık ilkesine bağlı şekilde kurgulanmış 49 atasözünden %25'i *Gerçekçi (Kurallı)*, %75'i ise *Metaforik (Kuralsız)* kullanımlardan meydana gelmiştir. Bu oranlar, Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözlerinin metaforik anlatımının ağır bastığını ve derin anlamlar içerdiğini ispat etmektedir.

Anahtar kelimeler: Dîvânu Lugâti't-Türk, karşıtlık, atasözleri

Proverbs based on the principle of the antonymy in *Diwan Lugat al-Turk*

Abstract

Diwan Lugat al-Turk, besides being a work that sheds light on the period in which it was written, is also a unique source in terms of giving information about some features of Turkish culture in the past. Proverbs, which give information about the past of the Turkish way of thinking, also play an important role as a cultural transmitter in shaping the future. When it comes to proverbs in the history of Turkish language, the first source that comes to mind is, undoubtedly, *Diwan Lugat al-Turk*. *Diwan Lugat al-Turk*, is one of the most studied works among the works of the historical period of Turkish. The fact that the work contains various information about Turkish language and literature, in a broad sense, every conceivable field of Turkish culture, reveals how important the studies are. In recent years, new perspectives have been brought to the work in the studies put forward in the light of modern linguistic theories and understandings. In this study, 49 proverbs in the work have been tried to be discussed in the light of linguistic data, in line with the principle of

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü (Ankara, Türkiye), erciyes_yasar@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8422-3049 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 28.06.2021-kabul tarihi: 20.09.2021; DOI: 10.29000/rumelide.990136]

antonymy. These proverbs, which are constructed according to the principle of antonymy, have been tried to be discussed under the titles of *Realistic/Canonical* and *Metaphoric/non-canonical*. According to the results obtained, 18.7% of the total proverbs in Dıwan Lugat al-Turk are related to the principle of antonymy, so about one-fifth of the proverbs in the work are formed with pairs of words that show antonymy. Of the 49 proverbs in Dıwan Lugat al-Turk, which were constructed according to the principle of opposition, 25% were Realistic (canonical) and 75% were metaphorical (non-canonical).

Keywords: Dıwan Lugat al-Turk, antonymy, proverbs

1. Giriş

Hayatın her alanında olduğu gibi dilde de *karşıtlık* bir nesneyi ya da kavramı açıklamada kullanılan en önemli tanım yöntemidir. İnsan bir kavramın karşılığını ya da tanımını öğrendiğinde zihninde doğal olarak bu kavramın ne olmadığını da öğrenmektedir veya başka bir deyişle öğrenme merakı ortaya çıkmaktadır (Jones, 2002: 169). Karaağaç da aynı düşünceyi savunur. Karaağaç'a göre her bilgi karşıtıyla doğar ve sözcük anlamına sirayet eder (Karaağaç, 2013: 363). İnsanoğlunun doğumundan itibaren doğal öğrenme süreci, mukayese ve karşıtlık ilkelerini en ince ayrıntısına kadar kullanmasıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Zaman içerisinde çağrışım yoluyla elde edilen karşıtlıklar, insan zihnine ve dolayısıyla diline yansır. Hatta bu karşıtlıklar zaman, mekân ve toplum algısına göre genelleşme eğilimi gösterir.

Dildeki karşıtlıklar, anlam temelinde ele alınması gereken bir konudur. İki sözcük arasındaki bağıntı karşıtların birleşimi ya da karşıtlık şeklinde ortaya çıkabilir (Günay, 2007: 177). Karşıtlığın temel belirleyicilerinden olan kıyas asıl itibarıyla hem bir karşıtlık hem de bir benzerlik ölçөгüdür. Kavramlar kıyaslanır, bu sayede aradaki karşıtlıklar ortaya konulur. Karşıtlık ilişkilerinin var olması için temel gereksinim bağlamdır (Dinar 2018: 21). Sözcüklerin, bağlamdaki kullanımları o kadar etkilidir ki, kimi durumlarda eş anlama gelen sözcükler bile karşıt anlam taşıyabilir (Ahanov, 2013: 133-134). Bugün Türkiye Türkçesinde sıkça duyduğumuz *şifa(yı) kapmak* "hasta olmak" deyimine *şifa* ve *dehşet güzel* "çok güzel" tamlamasında *dehşet* sözcüğünün kullanımı bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Karşıtlık kavramının adlandırılması konusunda görüş birliği mevcut değildir. Karşıtlık kavramı için Batı literatüründe *antonym*, *antonymy*, *antonymous*, *complementary*, *opposites*, *oppositeness*, *contrast* ve *contrariete* gibi terimler kullanılmıştır (Murphy, 2003: 201). Lyons, sözlükbirimler arasındaki anlam karşıtlıklarından bahsederken *karşıt anlamlılık (antonymy)*; dereceli karşıtlıklar içinse *bütünleyici karşıtlık (complementary)* terimini kullanılır (Lyons, 1977: 27). Charles ve Miller, sözcüklerin karşıt anlam kazandıkları düzlemleri ele almışlar ve sözcüğün kullanıldığı dizgenin kazandırdığı karşıtlıklara dikkat çekmişlerdir. Bununla birlikte kavramlar arasındaki ilişkilerin karşıtlık ilkesini oluşturma özelliğine değinilmiştir (Charles-Miller, 1989: 358). "Birliktelik Kuramı" (Akşehirli 2015: 245) olarak da adlandırılan bu bakış açısı oldukça önem arz etmektedir. Jones'un (2002) karşıt anlamlılık üzerine yaptığı çalışma alanyazında derlem tabanlı çalışmaların en önemlilerinden biri olmasının yanı sıra, bu anlam olgusunun söylemsel işlevleri açısından yeniden sınıflanması bakımından da önem taşımaktadır. Karşıt sözcükler arasındaki anlam bilimsel ya da göndergesel ilişkilere göre yapılan sınıflamalardan farklı olarak Jones, karşıt anlamlılığı söylemsel işlevlerine göre sınıflamıştır. Temelinde eş-kullanım varsayımının yanı sıra yukarıda sözü edilen zıtlık tabanlı ilişki ve en küçük ayırım ilkesi bulunan bu çalışmada karşıt anlamlılığın yedi söylemsel işlevinden söz edilmektedir: *Eşgüdümlü (coordinated) karşıt anlamlılık*, *karşılaştırmalı (comparative) karşıt anlamlılık*, *ayrışmış (distinguished) karşıt*

anlamlılık, geçişli (transitional) karşıt anlamlılık, olumsuzlanan (negated) karşıt anlamlılık, uç noktalı (extreme) karşıt anlamlılık ve sorulu (interrogative) karşıt anlamlılık (Akşehirli, 2018: 44-45).

Karşıt anlamlılık (antonymy), sözcükbilim ve anlam biliminde genel olarak anlam karşıtlığının ifade edilmesinde kullanılır (Crystal, 2003). Sözcük tabanlarında zıtlık ilişkisinin açıklandığı görüşe göre, metin içindeki anlamsal yorumlarla meydana getirilmiş karşıt anlamlılık söz konusudur. Sözcüksel karşıtlıklar üzerinde duran Cruse, karşıt anlamı oluşturan yapıların çoğunun sıfat olduğunun altını çizer (Cruse, 2006). Lehrer-Lehrer, *antonymy* teriminin genel dilde ve genel sözlüklerde bütün karşıtlık türlerini kapsayacak biçimde kullanıldığını, buna karşın çağdaş dil biliminde sadece dereceli karşıtlıkları ifade etmede kullanıldığını belirtir (akt. Akşehirli, 2015: 244).

Karşıtlık ilişkisi kuran yapılar sadece ilgeç ve ilgeç öbekleri, bağlaç, ulaç, ulaç öbeği ve tekrar öbekleri değildir. Tümcelerde geçen sözcüksel birimler yukarıda belirtilen yapılardan başka oluşumlar kurarak çeşitli karşıtlık bağıntıları oluşturur. Dolayısıyla karşıtlık ilişkisinin kurulabilmesi için yalnızca sözcükler ya da yalnızca söz dizimsel bir yapı yeterli değildir. Doğru bir karşıtlık ilişkisi, sözcükler ve söz dizimsel bir yapının birlikte oluşturduğu anlam bilimsel bir bütünlükle kurulabilir (Sazak, 2020: 138)

Karşıtlık, kolay çözülen, hemen fark edilen belli bir anlamı içerir. İmgesel anlatımın ağırlıklı olduğu karşılaştırmalar ise daha fazla muhakeme yapmayı, imgelerden anlama varmayı, nesnelere arasındaki özellik ve ilişkilerden hareketle, değerlendirme ve sonuçlara gitmeyi sağlar (Elmas, 2010: 35)

Dil biliminde karşıtlık kavramı; eş dizimsel, sözcükbilimsel, anlam bilimsel, söz dizimsel vb. açılardan ele alınabilir. Dil biliminde karşıtlık ilkesi ele alınırken statik bir tasniften bahsedilemez (Murphy, 2003: 201; Aksan, 2006: 130; Dinar, 2018: 35). Dolayısıyla konuyla ilgili tasniflerde birlik yoktur. Birbirinden çok farklı tasnif denemelerinin ortaya çıkmasında, karşıtlık kategorileri arasındaki doğal bağlantıların sezilmesi önemli rol oynamaktadır.

2. Dîvânu Lugâti't-Türk ve atasözleri

Türk dili tarihindeki ilk örneklerini eski Türk Yazıtları (Ercilasun, 2020: 52) ve eski Uygurca (Sertkaya, 1983; Nalbant, 2016) metinlerde gördüğümüz, Karahanlı Türkçesiyle kaleme alınmış Kutadgu Bilig, Atebetül-Hakayık (Üstüner, 1989) gibi edebî eserlerle aktarımı devam etmiş olan atasözlerinin tespiti konusunda en önemli kaynak şüphesiz Dîvânu Lugâti't-Türk'tür (bundan sonra DLT).

Kâşgarlı Mahmud, eserinin başında kitabını nasıl hazırladığını açıklarken “*Kitabı sözlük harfleri sırasına göre düzenledim. Zorlukları yumuşasın, derinlikleri ve en dipdeki noktaları açıklansın diye hikmetler, seciler, atasözleri, şiirler, recezler ve nesirlerle süsledim...*” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 2) ifadesini kullanmaktadır. Buradan hareketle Kâşgarlı Mahmud'un eserinde atasözlerine bilinçli olarak bir işlev yüklediği anlaşılmaktadır (Atlı, 2019: 2244).

DLT'de yer verilen atasözlerinin hepsi madde başlarına verilen örnek cümlelerden oluşmaktadır. Madde başlarında yer alan Türkçe sözcüklerin Arapça karşılıkları verildikten sonra ve *fi'l-mesel* "ve atasözünde" ile *fi meselin* "bir atasözünde" ifadesi kullanılarak atasözlerinin yerleştirildiği görülür, atasözlerinin DLT'deki karşılığı *saw* sözüdür (Ercilasun, 2020: 53).

DLT'de tespit edilen atasözlerinin sayısı ile ilgili çalışmalarda birlik bulunmamaktadır. Araştırmacılar tarafından yıllar içerisinde farklı sayıların ifade edildiği görülür.²

Tablo 1. Divânu Lugâti't-Türk'te tespit edilen atasözleri

Araştırmacı	Yayın Tarihi	Atasözü Sayısı
Abdülhad Nûrî	1918	252
Necib Âsım	1919/1920	264
Carl Brockelmann	1920	264
Carl Brockelmann	1921	290
Necib Âsım	1922	274
Ali Ulvi Elöve	1935	266
Ferit Birtek	1944	289
Nevin Aybars	1949	301
Abdurrahmanov-Şükürov	1967	274
Aydın Oy	1972	262
Emir Necipoviç Necip	1989	291
Talat Tekin	1989	289
Ahat Üstüner	1989	271
Ağaverdi Xelil	2001	316
X. Mehmetov	2002	320
Yücel İpek	2004	252
Ahmet Günşen	2006	268
Hatice Korkmaz	2007	293
Serdar Bulut	2016	268
Sağıp Atlı	2019	266
Ahmet Bican Ercilasun	2020	266

3. Divânu Lugâti't-Türk'teki atasözlerinde³ karşıtlık

Kâşgarlı Mahmud, DLT'de madde başlarının açıklamasını yaparken bazı noktalarda karşıtlıkla ilgili terimler kullanmıştır. Örneğin *bar* "var" maddesi açıklanırken Arapça *nâkız* "çelişki; zıtlık; karşıt" terimi dikkat çeker. Kâşgarlı'nın tercih ettiği terimlerden biri de Arapça *zıdd/ezdād* "zıt(lar); karşıt(lar)" sözcükleridir (Sağlık, 2008: 353-354). Buradan anlaşıldığı kadarıyla XI. asırda Kâşgarlı Mahmud, karşıtlık ilkesini bilinçli olarak eserine yansıtmıştır.

DLT'deki atasözleri, az önce de altını çizdiğimiz gibi dil biliminin birçok farklı alt başlığını ilgilendiren ve geniş bir yelpazede ele alınabilecek türden dil verileridir. Bu çalışmada, eserde karşıtlık ilkesine göre kurgulanmış 49 atasözü, iki ana başlık altında irdelenmeye çalışılmıştır: *Gerçekçi (Kurallı-canonical) Karşıtlıklar* ve *Metaforik (Kuralsız-non-canonical) Karşıtlıklar*. Bunun yanında bahsi geçen ana

² DLT'deki atasözleriyle ilgili rakamsal veriler; (Sakaoğlu 1999), (Atlı 2019) ve (Ercilasun 2020)'deki çalışmalardan elde edilmiştir.

³ Divânu Lugâti't-Türk'teki atasözleri, Ercilasun (2020)'deki düzene göre numaralandırılmışlardır.

başlıklardan *Gerçekçi (Kurallı-canonical) Karşıtlıklar*, dört alt başlığa; *Metaforik (Kuralsız-non-canonical) Karşıtlıklar* ise on bir alt başlığa ayrılmıştır.

3.1. Gerçekçi (Kurallı-canonical) karşıtlıklar

Murphy; *sıcak-soğuk, büyük-küçük, iyi-kötü* vb. karşıtlık çiftlerine *kurallı karşıtlıklar (canonical)*; bağlam içinde herhangi bir metaforik kazanımla oluşan karşıtlıklara ise *kuralsız karşıtlıklar (non-canonical)* adını verir. Kurallı karşıtlık oluşturan sözcük çiftlerinin bağımsız sözcük çağrışımlarında karşıtlarını işaret ettiğini; kuralsız karşıtlıkların ise daha az yaygın, bilinir ve metin (cümle) bağlamına göre şekillendiğinin altını çizer (Murphy, 2003: 10).

Birbirine zıt kelimeler ve kavramlar, sözlük anlamlarıyla, nitelik ve özellikler belirtilerek verilir. Karşıtlık ve karşılaştırmalarda kelimelerin sözlük anlamlarıyla verilmesi bu tekniğin etkisinde bir değer kaybı oluşturmaz. Her durumda okuyan/dinleyen ilk ögeyi karşıtı ile düşündüğü için metni yorumlama işlemi başlatılmış olur (Elmas, 2010: 38).

3.1.1. Sıfatlarla yapılan gerçekçi (Kurallı) karşıtlıklar

Gerçekçi karşıtlıklar başlığı altında ele alınan yapıların çoğu sıfatlardan oluşmaktadır. Sıfatların kullanımı; kişi, nesne veya durumu açıklamada basit ve etkili bir ifade yolu olduğundan atasözlerinde de sıkça kullanılmıştır.

DLT'de geçen atasözlerinde sıfatlarla meydana getirilen karşıtlıklar için *aç* "aç" X *tok* "tok" (2 kez), *bay* "zengin" X *çığay* "yoksul", *edgü* "iyi" X *isiz* "kötü", *yat* "yabancı" X *yağuk* "yakın, akraba" ya da *yat* "yabancı" X *öz* "tamdik, bildik (kişi)", *uzun* "uzun" X *kısğa* "kıs" ve *kiçig* "küçük" X *uluğ* "büyük" gibi temel anlamını koruyan sıfatların tercih edildiği görülmektedir.

(I) *Aç ne yimes tok ne times* "Aç ne yemez, tok ne demez": Aç (kişi), kendisine sunulan yemeği bırakmaz; tok ise onu ayıplar. (37)

(II) *Kırk yılka bay çığay tüzlinür* "Kırk yılda zengin ile yoksul denk olur": Yoksul ile zengin ancak kırk yılda denk olur. Yani ya ölümle ya da devranın ters dönmesiyle. (150)

(III) *Tezek karda yatmas edgü isiz katmas* "Tezek karda yatmaz, iyi ile kötü karşılaştırılmaz": At pisliği kar altında kalmaz, sıcaklığı karı eritir. Aynı şekilde aralarında uyum yoksa iyiyi kötüye karıştırmamak gerekir. (166)

(IV) *Aç iwek tok tölek* "Aç, aceleci; tok, rahattır": Aç olan yemek için acele eder; tok olan rahattır, yemeğin gecikmesine aldırılmaz. (167)

(V) *Tegme kişi öz bolmas yat yağuk tüz bolmas* "Her insan, (insanın) kendisi olmaz, yabancı (ile) yakın bir olmaz": Herkes senin kendin gibi olmaz ki ona güvenip sırrını veresin. Yabancı ile yakın da eşit olmaz. (187)

(VI) *(Uygur) yığaç uzun kes temür kısğa kes* "(Uygur), ağacı uzun kes, demiri (ise) kısa kes!": Tahtayı keserken uzun kes; demiri keserken kısa kes. Çünkü demiri uzatma imkânı vardır. (236)

(VII) **Kiçig uluğ**ka turuşmas kırğuy sunğurka karışmaz "Küçük, büyüğe direnemez; atmaca, sungurla baş edemez": Küçük, güçlü bile olsa büyüğe mukavemet edemez; çünkü büyüğün hileleri ve aklı vardır. Nasıl ki atmaca sungurların en büyüğü ile baş edemez. (259)

(VIII) **Yatnuş yağlığ tiküsinden öznüş kanlığ yudruk yig** "Yabancınn yağlı lokmasından akrabanın kanlı yumruğu yeğdir": Yakın birisinden yumrukla dürtülmek ve yumruklanmak, yabancı birisinden yağlı bir lokma yemekten daha iyidir. Bu, hırçınlaşan akrabalar arasında barışı sağlamak için söylenir. (367)

3.1.2. Yön adlarıyla yapılan gerçekçi (Kurallı) karşıtlıklar

DLT'de yön adlarının kullanımıyla oluşturulan bir karşıtlık örneği tespit edilmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki tespit edilen bu örnekte iç sözcüğü aynı zamanda "insanın iç dünyası, gizli duyguları" anlamı taşıırken taş sözcüğü temel anlamı dışında "görünüş" manası da taşımaktadır.

(I) **Kişi alası içtin ylık alası taştın** "Kişi(nin) alacası içte, hayvanın alacası dışta": İnsanın alacası içindedir; yani muhalif olduğunu gizler; hayvanın alacası ise vücudunun dışındadır, görünür. Arkadan vurduğunu riyakârlıkla gizleyen adam için söylenir. (44)

3.1.3. Zaman adlarıyla yapılan gerçekçi (Kurallı) karşıtlıklar

DLT'de zaman adlarıyla yapılmış iki karşıtlık örneği bulunmaktadır. Bu örneklerin kavram alanının "emek vermek, çalışmak; tasarruf etmek" gibi konuların etrafında oluşturulduğu görülür. Örneklerde tün "gece" X kündüz "gündüz" ve yaz "yaz" X kış "kış" sözcükleri kullanılmıştır.

(I) **Tünle yorup kündüz sewnür kiçigde ewlenip ulğadu sewnür** "Gece yürüyen gündüz sevinir, küçükken evlenen büyüyünce sevinir": Geceleyin yürüyen gündüz sevinir; çünkü mesafeyi görmeden kat etmiştir. Küçüklüğünde evlenen büyüklüğünde sevinir; çünkü evlatları işlerinde koşuşturur; kendisi de dinlenir. (384)

(II) **Yazın katıglansa kışın sewnür** "Yazın zahmet çeken kışın sevinir": Yazın çalışıp kazanan, kışın sevinir. (413)

3.1.4. Temel adlarla yapılan gerçekçi (Kurallı) karşıtlıklar

Türkçede genelgeçer karşıtlık bildiren *bar* "var" X *yok* "yok" sözcükleri, DLT'deki atasözlerinde bir örnekte görülür. Bu sözcükler her zaman temel anlamını koruması bakımından temel ad olarak adlandırılmışlardır.

(I) **Bar bakar yok altın** "Var (olan) bakır, yok (olan) altın(dır)": Elde bulunan şey bakır gibidir, ona değer verilmez; bulunmayan şey ise değer bakımından altın gibidir. Akrabaları yanında değersiz görülen, fakat kaybedildiği zaman arkasından üzüntü duyulan kimse için kullanılır. (155)

3.2. Metaforik (Kuralsız-non-canonical) karşıtlıklar

DLT, içerdiği bilgilerin çeşitliliği nedeniyle birçok araştırmaya konu olmuş bir eserdir. Buna bağlı olarak eserdeki metinlerin söz sanatları ve dil bilimsel yönleriyle ele alındığı görülür. Bu çalışmalardan bazıları

metnin bütününe ele alırken, bazıları ise atasözleri/savlarla ilgilidir (Yıldız, 2004; Yaylagül, 2006; Korkmaz, 2007; Sağlık, 2008; Yaylagül, 2009; Yunusoğlu, 2008; Yaylagül, 2010; Karabeyoğlu, 2015).

Metafor, temelde bir kavramı başka bir kavram yardımıyla açıklama yoludur. Bu açıklama yolu, karşılaştırma esasına dayalıdır ve anlatımı okuyucuya/dinleyiciye aktarma noktasında da oldukça etkili bir yöntemdir. DLT gibi hacimli bir eserde birçok anlam bilimsel kullanımın tarihsel seyrine tanık olunur. Kâşgarlı Mahmud, madde başlarını açıklarken çoğu kez örnek cümleler vasıtasıyla sözcüğü açıklama yoluna gitmiştir. Eserde verilen örnek cümleler incelendiğinde modern manada anlam bilimi dairesine alınabilecek çok sayıda alt başlık tespit edilebilir. Bu alt başlıklardan biri de anlamsal değişmelerin ya da ifadelerin çeşitli dil bilimsel yollarla ele alındığı metaforlardır.

Yaylagül'e göre DLT'deki atasözlerinde yer alan metaforların çoğu varlık bilgisiyle (ontological) ilgilidir (Yaylagül, 2010: 114). Eserde karşıtlık ilkesine bağlı olarak kurulmuş atasözlerini çok farklı şekillerde ele almak mümkündür. Atasözlerinin yapısal özellikleri, söz dizimsel hususları, anlam çerçeveleri, kavram alanları ve şiirsel içerikleri bu başlıklardan yalnızca birkaçı olabilir.

Bu yazıda, DLT'de metaforlaşma eğilimi göstermiş atasözleri ad, sıfat ya da fiil olma durumlarına göre tasnif edilmiştir. Konunun ele alınma yöntemi, sözcüklerin bağlam içerisindeki kullanımlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

3.2.1. Sıfatlarla yapılan metaforik (Kuralsız) karşıtlıklar

DLT'de sıfatlarla kurgulanmış 4 atasözünde metaforik karşıtlık ilkesine yer verilmiştir. Bu atasözlerinin genellikle kişiler için kullanılan sıfatlar yoluyla karşıtlık oluşturduğu görülür.

(I) **İriğ irini yağlığ ermegü başı kanlığ** "Kararlı (kişinin) dudağı yağlı, tembelin başı kanlı": Kararlı adamın dudağı yağlı olur, çünkü çalışır. Çalıştığı için de iyi, yağlı ve semiz yiyecek yer ve dudakları yağlanır. Tembel ise tembel olduğu için çalışmaktan aciz kalır; bu yüzden başına vurulur ve başı kanar. Bu söz ile çalışmak ve tembelliği bırakmak emredilir. (33)

I numaralı atasözünde metaforik karşıtlık oluşturan iki farklı çift bulunmaktadır. İlki *irig* "kararlı" X *ermegü* "tembel"; ikincisi ise *yağlığ* "(dudağı) yağlı" X *kanlığ* "(başı) kanlı" sözcük çiftleridir. Şüphesiz bahsi geçen sözcükler sözlük anlamı noktasında herhangi bir zıtlık bildirmemektedir, ancak tümceyi oluşturan atasözünü bağlamında metaforik bir karşıtlık söz konusudur. Bunun yanında *yağlığ/kanlığ* sözcüklerindeki ses uyumları da dikkat çekicidir.

(II) **Tüzün birle uruş utun birle üsterme/Tüzün birle uruş utun birle tireşme** "Yumuşak huylu (insan) ile savaş; ancak alçak (insanla) zıtlaşma": Yumuşak huylu kimseyle vuruş, çünkü o sana tahammül eder; alçak kimseyle zıtlaşma, çünkü o kabarıp kötülük eder. (106)/ Yumuşak huylu kimseyle vuruş, çünkü o sana tahammül eder; alçak ve sefih kimseyle zıtlaşma, çünkü o seni yener. (179)

tüzün "yumuşak huylu" X *utun* "alçak, sefih" karşıtlığında kişilere özgü bazı sıfatlar kullanılmıştır. Bu sıfatların karşıtlık bildirmesi ise diğer örneklerde olduğu gibi bağlam gereğidir. Bunun yanında *tüzün/utun* sözcüklerindeki ses uyumları da dikkat çekicidir.

(III) **Aç iwek tok tölek** "Aç, aceleci; tok, rahattır": Aç olan yemek için acele eder; tok olan rahattır, yemeğin gecikmesine aldırılmaz. (167)

ıvek "aceleci" X *tölek* "rahat, sakin" sözcükleriyle meydana getirilen bu karşıtlıkta da insana özgü karakter özelliklerden bahsedilmektedir. Bunun yanında *ıvek/tölek* sözcüklerindeki ses uyumları da dikkat çekicidir.

(IV) *Kuş balası kusunçığ it balası oxşançığ* "Kuş yavrusu tiksindirici, it yavrusu okşanası": Kuşun yavrusu, tüyleri çıkmadan önce, göreni tiksindirir. Köpeğin yavrusu ise bir oyuncak gibi görünür. Büyüdükleri zaman ise iş tersine döner. (447)

kusunçığ "tikindirici; kusturucu" X *oxşançığ* "okşanası; sevimli" karşıtlığının hayvan yavrularını işaret ettiği görülür. Bu metaforik karşıtlık dış görünüş ve güzellik kavramının zaman içinde değişme ihtimalini aktarmaktadır. Bunun yanında *kusunçığ/oxşançığ* sözcüklerindeki ses uyumları da dikkat çekicidir.⁴

3.2.2. Hayvan adlarıyla yapılan metaforik (Kuralsız) karşıtlıklar

DLT'de yer alan atasözlerinde, fiziksel varlıklara ve maddelere ilişkin tecrübeye dayanan pek çok metafor vardır. Bu tür metaforlar için en geniş alan kaynağını hayvanlardan alan metaforlara aittir. Türkler yaşam biçimleri nedeniyle hayvan dünyasına yabancı değillerdir. Doğayla iç içe yaşayan insanların dünyasında hayvanların özel bir yere sahip olması kaçınılmazdır (Yaylagül, 2010: 114). Yaylagül, DLT'de hayvan adlarının geçtiği bazı atasözlerindeki metaforları ele alırken, metaforları oluşturan etkenleri *metonimi*, *synecdoche* ve *ima* gibi söz sanatlarıyla ilişkili görmüştür (Yaylagül, 2010: 114-116).

Bu yazıda ise DLT'de hayvan adlarının da yer aldığı atasözlerinin, bağlam içerisinde nasıl karşıtlık ilişkisi oluşturduğu irdelenmeye çalışılmış ve özellikle hayvan adlarının cümle bağlamında kazandıkları karşıtlıklar üzerinde durulmuştur. DLT'de hayvan adlarının metaforik karşıtlık olarak kullanıldığı yirmi bir örnek tespit edilmiştir.

(I) *Öküz ağakı bolgınça buzağu başı bolsa yig* "Öküz ayağı olmaktansa buzağı başı olmak yeğ.": Buzağının başı olmak öküzün ayağı olmaktan daha iyidir. Yani kendini yönetmek başkasına tabi olmaktan iyidir. (28)

öküz "öküz" X *buzadı* "buzadı" karşıtlığı atasözlerinde iki kez kullanılmıştır. I numaralı örnekte güç, kuvvet tasavvuru üzerinden yönetme arzusu işaret edilmiştir. X numaralı atasözünde ise bu hayvanların fiziksel özellikleri göz önüne alınarak küçük görme, küçümseme, hor görme duygularına işaret edilmiştir.

(II) *Awçı neçe al bilse ağıg ança yol bilir* "Avcı ne kadar hile bilirse ayı da onca yol bilir.": Avcı avlanmak için ne kadar hile yolu bilirse ayı da kaçmak için o kadar yol bilir. İki dâhi karşı karşıya geldiği zaman bu atasözü kullanılır (30)

awçı "avcı" X *ağıg* "ayı" karşıtlığı denk güçlerin mücadelesinde birbirine üstün gelemeyen tarafları anlatmak için kullanılmış bir metafora işaret etmektedir. Karşı hamleler göstererek üstünlük kurma çabasının ele alındığı ifade edilmiştir.

⁴ DLT'deki atasözlerinde uygulanan ses düzeni ve seci kavramının ayrıntıları için bkz. Yıldız, A. (2004). "Seci Kavramı ve Secinin Divânı Lugâti't-Türk'te Yer Alan Savlarda İncelenmesi", *Milli Folklor*, S. 64: 107-122.

(III) **Kişi alası içtin yılka alası taştın** "Kişi(nin) alacası içte, hayvanın alacası dışta": İnsanın alacası içindedir; yani muhalif olduğunu gizler; hayvanın alacası ise vücudunun dışındadır, görünür. Arkadan vurduğunu riyakârlıkla gizleyen adam için söylenir. (44)

kişi "insan" X *yılka* "hayvan" karşıtlığı 2 kez karşımıza çıkar. III numaralı atasözünde "riyakârlık" göstergesi işaret edilirken; XVII numaralı atasözünde canlıların fitrat özellikleri üzerinden oluşabilecek doğal süreçler ve davranışların varlığı ele alınmıştır.

(IV) **Kaz kopsa ördek kölüg igenür** "Kaz kalkarsa ördek gölü sahiplenir": Kaz gölden kalkarsa (uçarsa) ördek oraya sahip çıkar. Bir kavmin büyüğü uzaklaştığı zaman orada büyüklük taslayan için söylenir. (51)

kaz "kaz" X *ördek* "ördek" karşıtlığı güç, kuvvet üzerine tasarlanmış metaforik bir yaklaşım olarak dikkat çekmektedir. Kuvvetli/liyakatli kişilerin boş bıraktığı alanların, o mevkiyi, makamı hak etmeyenler tarafından doldurulacağı bilgisi bu iki kuş çeşidi üzerinden aktarılmıştır. *kaz* metaforu güç, kuvvet bildiren bir aktarmayla VIII numaralı atasözünde de kullanılmıştır. *Açıklamalar için bk. VIII numaralı atasözü.*

(V) **Yılan kendi egrisin bilmes tewe boynun egri tir** "Yılan kendi eğrisini bilmez, deve boynuna eğri der": Yılan kendi eğriliğini bilmez; devenin boynunun eğri olduğunu iddia eder. Kendisinde olan ayıba bakmayarak başkasını ayıplayan için söylenir. (63)

yılan "yılan" X *tewe* "deve" karşıtlığı iki hayvanın da fiziksel olarak vücut hatlarındaki asimetric özellikleri hakkında kurgulanmıştır. Bu atasözünde vurgulanmak istenen konu başka kişilerin kusurlarına bakmadan önce kişinin öz eleştiri yapabilme gerekliliğidir. *tewe* "deve" sözcüğü bu atasözünün dışında XV ve XVI numaralı atasözlerinde de farklı karşıtlık ilişkileri içerisinde yer almıştır. *Açıklamalar için bk. XV ve XVI numaralı atasözleri.*

(VI) **İkki buğra iğesür otra kökegün yençilür** "İki (erkek) deve çarpışır, ortada göksinek ezilir": İki buğra çarpışır, arada göksinek sıkışır. İki beyin savaşı sırasında, aralarında zayıfların ölmesi halinde söylenir. (94)

buğra "erkek deve" X *kökegün* "göksinek" karşıtlığını oluşturan teme unsur, *buğra* ve *kökegün* arasındaki fiziksel farktır. Dolayısıyla burada güçlü X güçsüz karşıtlığı söz konusudur ve bu karşıtlıkta zarar görenlerin her zaman güçsüzler, zayıflar olduğu vurgulanmıştır.

(VII) **Tulum anutsa kulun bulur, tulum unutsa bulun bolur** "Silah hazır eden tay bulur, silahlarını hazır etmeyi unutan tutsak olur": Kim düşmana karşı silah hazırlarsa tay bulur; kim hazırlanmayı unutursa tutsak olur. Hazırlıklı olmak için kullanılır. (103)

kulun "tay" X *bulun* "köle" karşıtlığının tek tarafı hayvan adından oluşmaktadır. Bu iki sözcüğün karşıtlık oluşturmasında şüphesiz sözcüklerin ses düzenindeki uyum etkili olmuştur. Bu sözcüklerin metaforik kullanımları savaşta her türlü duruma karşı hazırlıklı olma durumunu işaret etmektedir.

(VIII) **Karğa kazka ötgünse butu sınıur** "Karga, kaza öykünürse butu kırılır": Karga kuvvette ve uçmakta kazı taklit ederse ayağı kırılır. Bir kimseye haddini aşmaması için söylenir. (116)

kaz "kaz" adının IV numaralı atasözünde güç, kuvvet timsali olarak kullanıldığı ifade edilmişti. Aynı göstergenin *karğa* "karga" ile mukayese edilerek oluşturulduğu dikkat çekmektedir. Güç, kuvvet metaforuyla alakalı olmak üzere "haddini bilme, altından kalkılmayacak işlerle uğraşmama" mesajı verilmektedir. *Açıklamalar için bk. IV numaralı atasözü.*

(IX) *Alınçı arslan birinçi sıçğan* "(Borç) alan aslan; (borç) veren ise sıçan (gibidir)": Alacaklı borçluya karşı güç bakımından aslan gibidir. Borçlu ise alacaklıya karşı korkusu yüzünden sıçan gibidir. (177)

arslan "aslan" X *sıçğan* "sıçan" karşıtlığı iki kez kullanılmıştır. İki örnekte de "güçlü-güçsüz" ayrımı dikkat çeker. IX numaralı atasözünde "cesaret-korku", XX numaralı atasözünde ise gücün ve kuvvetin de zamanla yitirilebileceği mesajı üzerinde "yaşlılık" metaforları kullanılmıştır.

(X) *Ewdeki buzağı öküz bolmas* "Evdeki buzağı öküz olmaz": Evdeki buzağı hiçbir zaman öküz olmaz. Bu, fazilet ve şerefte yükselen bir adam için söylenir. Akrabaları onu, küçükken gördükleri gözle hala küçük olarak görürler. (194) *Açıklamalar için bk. I numaralı atasözü.*

(XI) *Yazıdağı süwlin edergeli ewdeki tağağ* "Ovadaki sülünü ararken evdeki tavuğu kaçırma": Sülün avlamaya çıkıp da evdeki tavuğu elden kaçırma. Bu, insanın, olmayan bir şeyi elde etmek uğruna elinde bulundurduğu şeyleri harcamaktan vazgeçmesi için söylenir. (195)

süwlin "sülün kuşu" X *tağağ* "tavuk" karşıtlığı metaforik olarak değerli-değersiz anlamlarını işaret eder. Atasözünde ele alınan konu en değerli olan şeyin, kişinin sahip oldukları mesajıyla iletilmiştir.

(XII) *Buşmasar boz kuş tutar iwmeser ürün kuş tutar* "Bıkmayan (kişi) boz kuş tutar, acele etmeyen (kişi) (ise) ak kuş (akdoğan) tutar": Adam işinden bıkmasa av sırasında boz kuş (akdoğan) tutar; acele etmezse en iyi doğanları tutar. Maksadına ulaşması için, işinde yavaş ve özenli davranması tavsiye edilene söylenir. (236)

boz kuş "boz (renkli) kuş" X *ürün kuş* "beyaz kuş" karşıtlığının iki farklı metaforla oluşturulduğu görülür. Renk adlarına dayalı bir özelliklikle *boz* "boz" X *ürün* "beyaz" arasında yine değerli-değersiz ayrımına gidilmiştir. Burada nitelenen sözcük ise genel bir hayvan ailesini temsil eden *kuş* sözcüğüdür. Bu metafor üzerinden sabretmenin kişiye her zaman daha kıymetli getirileri olacağı vurgulanmak istenmiştir.

(XIII) *Tayğan yügürgenni tilkü sewmes/Tayğan yügrükin tilkü sewmes* "Tazının (hızlı) koşanını tilki sevmez": Tilki iyi koşan av köpeklerini sevmez. Çünkü o kendisini yakalar. Bu, akrabaları arasında faziletçe üstün olan ve onların kıskançlık ve nefretlerine maruz kalanlar için söylenir (237)/Tilki, hızlı koşan ve koşarken havlayan tazıyı sevmez. Bu, aralarındaki meziyet fazlalığından dolayı birbirlerinden nefret eden iki âlim için söylenir. (421)

tayğan "tazı" X *tilkü* "tilki" karşıtlığı esasında sürat/hız metaforu üzerinden kıskançlık duygularını işlemektedir.

(XIV) *Kiçig uluğka turuşmas kırğuy sunğurka karışmaz* "Küçük, büyüğe direnemez; atmaca, sungurla baş edemez": Küçük, güçlü bile olsa büyüğe mukavemet edemez; çünkü büyüğün hileleri ve aklı vardır. Nasıl ki atmaca sungurların en büyüğü ile baş edemez. (259)

kırğuy "atmaca" X *suñkur* "şahin" karşıtlığı, kuş adları kullanılarak oluşturulan atasözlerinden biridir. Güç, kuvvet dengesi üzerine metaforik bir kullanım dikkat çekmektedir. Aslında temel mesaj yine "haddini, gücünü bilme" durumudur.

(XV) ***Tewe silkinse eşekke yük çıkar*** "Deve, silkinse eşeğe yük çıkar": Deve silkinirse eşeğe yük çıkar. Bu, küçüğü bırakıp büyüğü almak için söylenir. (305)

tewe "deve" X *eşek* "eşek" karşıtlığı güçlü-güçsüz işaretleyicisiyle ilgilidir. Eşek ile ilgili adlandırmaların genellikle olumsuzluk ifade ettiğini de belirtmek gerekir.

(XVI) ***Tewe münüp koy ara yaşmas*** "Deveye binip koyunlar arasında saklanılmaz": Deveye binen, kendisini koyunlar arasında saklayıp gizleyemez. Şöhret bulmuş bir işi saklamak isteyenler için söylenir. (376)

tewe "deve" X *koy* "koyun" karşıtlığı, bahsi geçen hayvanların fiziksel özelliklerinin metaforik anlatımından kaynaklanmaktadır. Atasözünde ele alınan esas noktanın fark edilme aşamasına gelme, belirginleşme teması etrafında olduğu söylenebilir.

(XVII) ***Kişi sözleşü yılka yıdlaşu*** "Kişi konuşarak, hayvan koklaşarak": İnsanlar birbirleriyle konuşarak tanışırlar; hayvanların tanışması ise koklaşma ile olur. (389) → *Açıklamalar için bkz. III numaralı atasözü.*

(XVIII) ***Kulan kuğuğka tüsse kur bağa aygır bolur*** "Yaban eşeği kuyuya düşse kurbağa aygır olur": Yaban eşeği kuyuya düşse kara kurbağası ona karşı aygır kesilir. (397)

XVIII numaralı atasözünde üç hayvan adının kullanıldığı görülür: *kulan* "yaban eşeği", *kur bağa* "kurbağa" ve *aygır* "aygır". Bu örnekte karşıtlık, *kur bağa* "kurbağa" ve *aygır* "aygır" sözcükleri üzerinden yürütülmüştür. Hayvanların fiziksel özellikleri merkeze alınarak "büyüklük taslama, böbürlenme" duyguları işlenmiştir.

(XIX) ***Kuş balası kusınçığ it balası oxşançığ*** "Kuş yavrusu tiksindirici, it yavrusu okşanması": Kuşun yavrusu, tüyleri çıkmadan önce, göreni tiksindirir. Köpeğin yavrusu ise bir oyuncak gibi görünür. Büyüdükleri zaman ise iş tersine döner. (447)

kuş balası "kuş yavrusu" X *it balası* "köpek yavrusu" karşıtlığı "güzellik, görünüş" gibi metaforik karşılıklar için kullanılmıştır. Özellikle güzellik-çirkinlik karşıtlığı üzerinden zaman içerisinde/zaman geçtikçe değişen görünümle ilgili dikkat çeken bir atasözüdür.

(XX) ***Arslan karısa sıçğan ütin közetür*** "Aslan yaşlanırsa sıçan deliğini bekler": Aslan yaşlanınca, sıçanın deliğini gözetler ki onu alsın. Büyük bir işi yapmaktan aciz kalıp küçüğüne razı olan ihtiyar için söylenir. (461) *Açıklamalar için bk. IX numaralı atasözü.*

3.2.3. Coğrafi adlarla yapılan metaforik (Kuralsız) karşıtlıklar

(I) ***Ermegüke eşik art bolur*** "Tembele eşik, dağ geçidi olur." (DLT 19)

DLT'de bir örnekte coğrafi adların karşıtlık oluşturduğu tespit edilmiştir. *eşik* "eşik" X *art* "dağ geçidi" karşıtlığında zorluk-kolaylık metaforu devreye girmiştir. Bu atasözünde geçen *eşik* sözünün "yol ya da

çok kullanılan geçit" anlamında kullanıldığı söylenebilir. Bu anlamıyla *art* "dağ geçidi" sözcüğünün karşısında yer verilmiştir.

3.2.4. Organ adlarıyla yapılan metaforik (Kuralsız) karşıtlıklar

(I) *Öküz ağakı bolğunça buzağı başı bolsa yig* "Öküz ayağı olmaksansa buzağı başı olmak yeğ": Buzağının başı olmak öküzün ayağı olmaktan daha iyidir. Yani kendini yönetmek başkasına tabi olmaktan iyidir. (28)

DLT'de organ adlarının karşıtlık ilkesiyle beraber kullanıldığı bir örnek bulunmaktadır. *ağak* "ayak" X *baş* "baş" sözcüklerinden baş vücudun en üst bölgesinde yer almasıyla genellikle olumlu genellemelerde kullanılmıştır, bahsi geçen atasözünde *baş* "reis, lider" anlamı taşımaktadır. *ağak* ise vücudun en alt bölümünde olduğundan metaforik olarak "yönetilen, kendi kararını veremeyen kişi" karşılığıyla yer almıştır.

3.2.5. Maden adlarıyla yapılan metaforik (Kuralsız) karşıtlıklar

DLT'de maden adlarıyla kurulmuş iki karşıtlık örneği vardır. Bu örneklerden biri çift taraflı *bakır* "bakır" X *altın* "altın"; diğeri ise tek taraflıdır: *yığaç* "ağaç" X *temür* "demir".

(I) *Bar bakır yok altın* "Var (olan) bakır, yok (olan) altın(dır)": Elde bulunan şey bakır gibidir, ona değer verilmez; bulunmayan şey ise değer bakımından altın gibidir. Akrabaları yanında değersiz görülen, fakat kaybedildiği zaman arkasından üzüntü duyulan kimse için kullanılır. (155)

bakır "bakır" X *altın* "altın" madenleri doğal şartlarda karşıtlık bildirmezler. Ancak atasözünde de görüldüğü üzere değerli-değersiz ilişkisi kurularak metaforik anlamlar ortaya çıkmıştır. Bu atasözündeki karşıtlığa iki açıdan bakılabilir: İlk olarak bakır, altından daha değersiz bir madendir. İkinci koşulda ise sahip olunan bakır, elde edilmeyen altından daha kıymetlidir. Kısacası bu atasözünde iki yönlü bir karşıtlık söz konusudur.

(II) *(Uygur) yığaç uzun kes temür kısga kes* "(Uygur), ağacı uzun kes, demiri (ise) kısa kes!": Tahtayı keserken uzun kes; demiri keserken kısa kes. Çünkü demiri uzatma imkânı vardır. (236)

II numaralı atasözünde hem temel bir karşıtlık, yani *uzun* "uzun" X *kısga* "kısa"; hem de maden adının kullanıldığı *yığaç* "ağaç, odun" X *temür* "demir" metaforu kullanılmıştır. Bu atasözünde bahsi geçen maddelerin sıcaklık-soğukluk gibi fiziksel şartlarda değişkenlik gösterebileceği anlatılmak istenmiştir.

3.2.6. Renk adlarıyla yapılan metaforik (Kuralsız) karşıtlıklar

DLT'de renk adları ile karşıtlık yapılan bir örnek bulunmaktadır: *boz* "boz" X *ürün* "beyaz".

(I) *Buşmasar boz kuş tutar iwmeser ürün kuş tutar* "Bıkmayan (kişi) boz kuş tutar, acele etmeyen (kişi) (ise) ak kuş (akdoğan) tutar": Adam işinden bıkmasa av sırasında boz kuş (akdoğan) tutar; acele etmezse en iyi doğanları tutar. Maksudına ulaşması için, işinde yavaş ve özenli davranması tavsiye edilene söylenir. (236) *Açıklamalar için bk. XII numaralı atasözü.*

3.2.7. Kumaş adlarıyla yapılan metaforik (Kuralsız) karşıtlıklar

(I) **Barçın yamağı barçınka kırs yamağı kırska** "İpeğin yaması ipeğe, yünün yaması yüne": İpeğin yaması ipekle daha uygun olur. Yünün de yaması yüne yakışır. Bu, her cinsin kendi cinsine daha meyilli olduğunu anlatmak için kullanılır. (360)

DLT'de kumaş adlarıyla oluşturulmuş bir karşıtlık örneği bulunmaktadır: *barçın* "ipek" X *kırs* "yün". Bu atasözünde değerli-değersiz metaforu üzerinden denge-denklik vurgusu yapılmıştır. Her cinsin uyumlu ve uyumsuz olduğu başka nesnelere varlığı işaretlenmiştir.

3.2.8. İçecek adlarıyla yapılan metaforik (Kuralsız) karşıtlıklar

(I) **Bor bolmadıp sirke bolma** "Şarap olmadan sirke olma": Şarap olmadan sirke olma. Bu, yaşlı adam gibi davranan genç çocuklar için söylenir. (397)

DLT'de içecek adlarıyla meydana getirilmiş bir karşıtlık örneği bulunmaktadır. *bor* "şarap" X *sirke* "sirke" karşıtlığı tecrübe-tecrübesizlik ekseninde metaforlaşmış bir durum sergilemektedir. Deneyim noktasında her bireyin aynı seviyede olamayacağını ve deneyimin zaman içerisinde edinilebileceğini ifade eden bir atasözdür.

3.2.9. Akrabalık adlarıyla yapılan metaforik (Kuralsız) karşıtlıklar

(I) **Kağdaş kama urur ögdeş örü tartar** "Baba bir kardeş öldüresiye vurur, ana bir kardeş yardım eder": Aralarında nefret olduğu için baba bir kardeşler birbirlerini acımasızca döverler. Ana bir kardeşler ise aralarındaki sevgiden dolayı birbirlerine yardım ederler. (503)

DLT'de çok sayıda akrabalık adından bahsedilmiştir. Ancak atasözleri içerisinde kullanılan akrabalık adlarında yalnızca bir örnek karşıtlık ilgisi taşımaktadır. *kağdaş* "baba bir kardeş" X *ögdeş* "anne bir kardeş" karşıtlığı aslında üvey evlatlar arasındaki çekişmeyi anlatan ilgi çekici bir örnektir.

3.2.10. Çeşitli soyut adlarla yapılan metaforik (Kuralsız) karşıtlıklar

Yukarıdaki başlıklarda sayılan atasözleri dışında genellikle soyut adların karşıtlık ilgisiyle kullanıldığı ve etkili bir anlatımın ortaya çıktığı metaforik kullanımlar da bulunmaktadır. *al* "hile" X *yol* "çare, kurtuluş yolu" örneğinde akıllı insanların karşılıklı hamleleri; *al* "hile" X *küç* "zor, güç" kullanımında hileyle bütün sorunların çözülebileceği; *bulut* "bulut" X *yük* "yük" metaforunda tembellik ve *küç* "zorbalık" X *törü* "adalet" karşıtlığında ise aynı anda bir arada bulunamayacak "zorbalık" ve "adalet" kavramlarına işaret edilmiştir.

(I) **Awçı neçe al bilse ağı ança yol bilir** "Avcı ne kadar hile bilirse ayı da onca yol bilir.": Avcı avlanmak için ne kadar hile yolu bilirse ayı da kaçmak için o kadar yol bilir. İki dâhi karşı karşıya geldiği zaman bu atasözü kullanılır. (30)

(II) **Alın arslan tutar küçün oyuk tutmas** "Hileyle aslan tutarlar; zorla bostan korkuluğu (bile) tut(a)mazlar": Hile ile aslan tutulabilir; fakat kuvvetle, bostan korkuluğu bile tutulamaz. Bir işi kuvvet vasıtasıyla yapamayana hile kullanması tavsiye edildiği zaman bu söz söylenir. (39)

(III) **Ermegüke bulut yük bolur** "Tembele bulut yük olur": Tembele bulutun gölgesi bile yük olur. (81)

(IV) **Küç** eldin kirse **törü** tünlükten çıkar/**Küç** ildin kirse **törü** tünlüktin çıkar "Zulüm avludan girse kanun bacadan çıkar": Zulüm evin avlusundan girse töre ve insaf bacadan çıkar (238)/Zulüm avludan girse töre, yani insaf baca deliğinden (çadırın tepesindeki delikten) çıkar. (397)

3.2.11. Fiillerle yapılan metaforik (Kuralsız) karşıtlıklar

DLT'deki atasözlerinde tespit edilen metaforik karşıtlıklardan dördü fiillerle gerçekleştirilmiştir. Bu fiillerin karşıt anlamlarda kullanılması sözlük anlamlarıyla değil, metin içindeki bağlamsal göstergeleri temelinde ele alınmıştır.

(I) *Taşığ ısrumasa öpmiş gerek* "Taşı ısıramazsa öpmelidir": Taşı ısırmayan onu öpmelidir. Maksadına ulaşmada işi yumuşaklıkla yürütmek için kullanılır. (85)

ısru- "ısırmak" X *öp-* "öpmek" karşıtlığı aslında güç-kuvvet dengesinin ele alındığı bir metaforik kullanım özelliği gösterir. Mukayeseli karşıtlık olarak da adlandırabileceğimiz bu örnekte, güçsüzün (*öp-*) daha güçlü olanın (*ısru-*) üstünlüğünü kabul etmesi anlatılmıştır.

(II) *Yazdaki süwlin edergeli ewdeki tağağ ıçğınma* "Ovadaki sülünü ararken evdeki tavuğu kaçırma": Sülün avlamaya çıkıp da evdeki tavuğu elden kaçırma. Bu, insanın, olmayan bir şeyi elde etmek uğruna elinde bulundurduğu şeyleri harcamaktan vazgeçmesi için söylenir. (195)

eder- "aramak, takip etmek" X *ıçğın-* "kaybetmek" karşıtlığında, sözcüklerin sözlük anlamlarında herhangi bir karşıtlık bulunmadığı görülür. Ancak atasözünün metaforlu kullanımı "eldekinin kıymetini bilmek" öğüdünün işaretleyicisi haline gelmiştir.

(III) *Kişi sözleşü yılki yıdlaşu* "Kişi konuşarak, hayvan koklaşarak": İnsanlar birbirleriyle konuşarak tanışır; hayvanların tanışması ise koklaşma ile olur. (389)

sözleş- "konuşmak" X *yıdlaş-* "koklaşmak" karşıtlığında aynı zamanda *kişi* "insan" X *yılki* "hayvan" mukayesesi de yapılmıştır. Atasözünde yer verilen bu iki fiil, sözlük anlamları çerçevesinde değerlendirildiğinde herhangi bir karşıtlık bildirmez. Ancak sözcüklerin bağlamına bakıldığında tam anlamıyla karşıt iki unsur olarak atasözüne yerleştirilmişlerdir.

(IV) *Yalğuk oğh yokağur edgü atı kalır* "İnsanoğlu yok olur, iyi adı kalır": Âdemoğlu ölecek yok olur; eğer hayırlı ve iyilikte bulunan biri ise onun zikri ve adı kalır. İyilik yapılması için söylenir. (505)

yokağ- "yok olmak" X *atı kal-* "adı yaşamak" karşıtlığı diğer fiil kullanımlarından ayrılmaktadır. Bu örnekte karşıtlığın ikinci unsuru olan *atı kal-* "adı yaşamak" bir deyimdir. Atasözünde metaforlar yardımıyla sonsuzluk-geçicilik kavramlarının altı çizilmiştir.

4. Sonuç

Güncel araştırmalara göre DLT'de tekrarsız 266 atasözü bulunmaktadır (Ercilasun 2020: 53). DLT'de yer verilen 49 atasözü karşıtlık ilkesi temelinde kurulmuştur. Kısacası, DLT'deki toplam atasözünün %18,7'si karşıtlık ilkesiyle bağlantılıdır, dolayısıyla eserdeki atasözlerinin yaklaşık beşte biri karşıtlık gösteren sözcük çiftleriyle oluşturulmuştur.

Bu çalışmada DLT'de geçen atasözleri ele alınırken Murphy'nin ortaya koyduğu ilkeler doğrultusunda *Kurallı Karşıtlıklar (canonical)*, *Gerçekçi Karşıtlıklar*; *Kuralsız Karşıtlıklar (non-canonical)* ise *Metaforik Karşıtlar* karşılığı verilerek kullanılmıştır.

Gerçekçi (Kurallı) Karşıtlıklar, dört alt başlık halinde tasnif edilerek ele alınmıştır: *Sıfatlarla Yapılan*, *Yön Adlarıyla Yapılan*, *Zaman Adlarıyla Yapılan* ve *Temel Adlarla Yapılan Gerçekçi Karşıtlıklar*. DLT'de sıfatlarla yapılan sekiz; yön adlarıyla yapılan bir; zaman adlarıyla yapılan iki ve temel adlarla yapılan bir gerçekçi karşıtlık olmak üzere toplamda on iki atasözü incelenmiştir.

Metaforik (Kuralsız) Karşıtlıklar, 11 alt başlığa bölünmüş ve tasnif edilmiştir: *Sıfatlarla Yapılan*, *Hayvan Adlarıyla Yapılan*, *Coğrafi Adlarla Yapılan*, *Organ Adlarıyla Yapılan*, *Maden Adlarıyla Yapılan*, *Renk Adlarıyla Yapılan*, *Kumaş Adlarıyla Yapılan*, *İçecek Adlarıyla Yapılan*, *Akrabalık Adlarıyla Yapılan*, *Çeşitli Soyut Adlarla Yapılan* ve *Fiillerle Yapılan Metaforik Karşıtlıklar*. DLT'de sıfatlarla yapılan 4; hayvan adlarıyla yapılan 20; coğrafi adlarla yapılan 1; organ adlarıyla yapılan 1; maden adlarıyla yapılan 1; renk adlarıyla yapılan 1; kumaş adlarıyla yapılan 1; içecek adlarıyla yapılan 1; akrabalık adlarıyla yapılan 1; çeşitli soyut adlarla yapılan 4 ve fiillerle yapılan 4 metaforik karşıtlık olmak üzere toplamda 37 atasözü incelenmiştir.

DLT'de karşıtlık ilkesine bağlı şekilde kurgulanmış 49 atasözünden %25'i *Gerçekçi (Kurallı)*, %75'i ise *Metaforik (Kuralsız)* kullanımlardan meydana gelmiştir. Bu oranlar, DLT'deki atasözlerinde metaforik anlatımının ağır bastığını ve derin anlamlar içerdiğini ispat etmektedir. Dolayısıyla atasözlerinde kullanılan sözcüklerin büyük oranda bir söz sanatı olarak veya anlam değişmesine uğrayarak metinlerde yer aldığını göstermektedir.

DLT'de 12 Gerçekçi (Kurallı) karşıtlık örneği tespit edilmiştir. Bu örnekler içerisinde en çok sıfatlarla yapılan karşıtlıkların (8 kez) kullanıldığı görülür. Sıfatlarla meydana getirilen karşıtlıklar için *aç* "aç" X *tok* "tok" (2 kez), *bay* "zengin" X *çığay* "yoksul", *edgü* "iyi" X *isiz* "kötü", *yat* "yabancı" X *yağuk* "yakın, akraba" ya da *yat* "yabancı" X *öz* "tanıdık, bildik (kişi)", *uzun* "uzun" X *kısğa* "kısa" ve *kiçig* "küçük" X *uluğ* "büyük" gibi temel anlamını koruyan sıfatların tercih edildiği görülmektedir. Metaforik (Kuralsız) karşıtlık örneklerinde hayvan adlarının (20 kez) yaygın kullanımı dikkat çekicidir. Atasözlerinde geçen hayvan adları şunlardır: *kuş* "kuş" (3 kez), *tewe* "deve" (3 kez), *arслан* "aslan" (2 kez), *buzagu* "buzağı" (2 kez), *öküz* "öküz" (2 kez), *sıçgan* "sıçan" (2 kez), *yılka* "hayvan" (2 kez), *kaz* "kaz" (2 kez), *adıg* "ayı" (1 kez), *ördek* "ördek" (1 kez), *yılan* "yılan" (1 kez), *kulun* "tay" (1 kez), *buğra* "erkek deve" (1 kez), *kökegün* "göksinek" (1 kez), *ıt* "it, köpek" (1 kez), *karğa* "karga" (1 kez), *süwlin* "sülün kuşu" (1 kez), *takağ* "tavuk" (1 kez), *tayğan* "tazı" (1 kez), *tilkü* "tilki" (1 kez), *krğuy* "atmaca" (1 kez), *suğkur* "şahin" (1 kez), *eşek* "eşek" (1 kez), *koğ* "koyun" (1 kez), *kur bağa* "kurbağa" (1 kez) ve *ayğır* "aygır" (1 kez). Atasözlerinde metaforik karşıtlık ilişkisi içerisinde yer verilen hayvanların zeka, akıl, riyakârlık, böbürlenme, ayıp, kusur, görünüş, güzellik, yaşlılık, güç, kuvvet, değer ve fiziksel özellikler olmak üzere birçok yönden farklı anlam dairelerine girerek kullanıldıkları görülür.

Sonuç olarak DLT'deki atasözlerinin çok renkli yönleri bulunan, anlam dünyası oldukça zengin ve çeşitli, kısa ancak derin cümlelerden oluşan çok önemli dil verileri olduğu açıktır ve farklı bakış açılarıyla ele alınması, eserin sunduğu dil malzemesinin daha iyi değerlendirilmesi anlamına gelecektir.

Kaynakça

- Ahanov, K. (2013). *Dil Bilimin Esasları*, çev.: Murat Ceritoğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu.
Aksan, D. (2006). *Anlambilim*. Ankara: Engin.

Adres	Address
RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8 Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714	RumeliDE Journal of Language and Literature Studies Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8 Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-posta: editor@rumelide.com	e-mail: editor@rumelide.com,
tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616	phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

- Akşehirli, S. (2015). "Yapısal Karşıtlık Tetikleyicileri ve Söylemsel Karşıtlıklar". *Sakarya Üniversitesi, 28. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildiri Kitapçığı*, editör: Firdevs Karahan, Ankara: Ayrıntı Basım ve Yayın, s. 243-260.
- Akşehirli, S. (2018). "Türkçede Bağımlı Karşıt Anlamlılık". *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 4 (1): 41-60.
- Athi, S. (2019). "Dîvânu Lugâtî't-Türk'teki Atasözleri Üzerine Yapılan Bir Çalışma: Abdülhad Nuri ve Atalar Sözü", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (3): 2243-2279.
- Charles, W.G.-Miller, G. (1989). "Context of Antonymous Adjectives". *Applied Psychology*, 10 (3): 357-375.
- Cruse, D.A. (2006). *A Glossary of Semantics and Pragmatics*. England: Edinburg University Press.
- Crystal, D. (2003). *A Dictionary of Linguistics&Poetics*. USA: Blackwell Publishing.
- Dinar, T. (2018). *Türkiye Türkçesinde Söz İçi Karşıtlık*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Elmas, N. (2010). "Cahit Sıtkı Tarancı'nın Şiir Estetiğinde Karşıtlık ve Karşılaştırma Tekniği", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. X, S. 1: 35-48.
- Ercilasun, A.B.-Akkoyunlu, Z. (2014). *Kaşgarlı Mahmud-Divanu Lugati't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A.B. (2020). *Divanu Lugati't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- Günay, D. (2007). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual.
- Jones, S. (2002). *Antonymy: A Corpus-based Approach*. London: Routledge.
- Karaağaç, G. (2013). *Anlam-Anlam Bilimi ve İletişim*. İstanbul: Kesit.
- Karabeyoğlu, A.R. (2015). *Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Savlar ve Kültürel Kavramlaştırma*, İstanbul: Kesit.
- Korkmaz, H. (2007). *Dîvânü Lûgat-it-Türk'teki Atasözlerinin Anlambilimsel Açıdan İncelenmesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.
- Lyons, J. (1977). *Semantics, Volume I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murphy, M.L. (2003). *Semantic Relations and the Lexicon Antonymy, Synonymy and Other Paradigms*. New York: Cambridge University Press.
- Nalbant, M.V. (2016). "IX.-XI. Yüzyıllar Arası Türk Dünyası Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat*, editörler: Mustafa Sarıca-Bedri Sarıca, Denizli: Padam.
- Sağlık, G. S. (2008). "Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Karşıtlıklar", *Kaşgarlı Mahmûd Kitabı*, Editör: F. Sema Barutçu ÖZÖNDER, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 353-361.
- Sakaoğlu, S. (1999). "Dîvânü Lûgati't-Türk'teki Atasözlerinin Anadolu'daki İzleri", *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara: Türksoy: 36-46.
- Sazak, Ş. (2020). "Türkiye Türkçesinde Karşıtlık İşlevli Söz Dizimsel Yapılar". *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, vol. 9, issue 22: 120-155.
- Sertkaya, O.F. (1983). "Eski Türk Atasözleri Üzerine", *Şükrü Elçin Armağanı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi: 275-291.
- Üstüner, A. (1989). *Karahanlıca ve Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde Deyimler, Atasözleri ve Kısa Hikâyeler*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- Yaylagül, Ö. (2006). "Dîvânu Lûgati't-Türk'teki Ad Aktarmalı (Metonymic) Yapılar", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3 (1): 77-88.
- Yaylagül, Ö. (2009). "Göstergebilim Açısından Divanu Lugati't-Türk", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol. 2/6: 690-698.

- Yaylagül, Ö. (2010). "Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözlerindeki Metaforlar", *Millî Folklor*, S. 85: 112-121.
- Yıldız, A. (2004). "Seci Kavramı ve Secinin Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Savlarda İncelenmesi", *Millî Folklor*, S. 64: 107-122.
- Yunusoğlu, M.K. (2008). "Dîvânu Lugâti't- Türk'te Metafor ve Metonimi", editör: Sema Barutçu-Özönder, *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı: 341-352.